

Ο θεσμός των Μαθητικών κατασκηνώσεων – Παιδικών εξοχών στην Ελλάδα

The institution of student camps - children's countryside in Greece

Χαράλαμπος Λεβεντάκης, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου Φυσικής Αγωγής, ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Δυτικής Ελλάδας,
Σ.Ε.Π. Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, PhD, xleventakis@gmail.com

Βασιλική Γκαρίλα, Εκπαιδευτικός Κοινωνικών Επιστημών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Msc,
vickygarila@gmail.com

Charalampos Leventakis, Educational Coordinator for Physical Education of R.C.E.P. Western Greece,
A.A.S. Hellenic Open University, PhD, xleventakis@gmail.com

Vassiliki Gkarila, Social Sciences Teacher of Secondary Education, Msc, vickygarila@gmail.com

Abstract: The purpose of our study is to investigate the procedures and ways in which the policy for student camps - children's outings in our country from 1911 to 1953 was set up, organized and practiced. To approach the subject, we used the method of historical research. The children's countryside was considered a new type of school in the countryside during the holidays, a convenient place of practical application of the principles of the new education and the working school. Activities taking place in children's outings were: reading, swimming, gymnastics, games, walking and staying in the woods. The necessity of childhood excursions also includes their social dimension by ensuring the health of the most deprived students, the students whose families (mainly the urban centers) with their meager means were not able to defend themselves. The development of childhood excursions in Greece can be divided into three periods: The first is established Medical-Social and extends from 1911 to 1928. The second is characterized Ethical-Social (1929-1945), and the third is Healthy - Social (from 1946 to 1953).

Keywords: Student camps, children's outings.

Περίληψη: Σκοπός της μελέτης μας είναι να διερευνήσει τις διαδικασίες και τους τρόπους με τους οποίους συγκροτήθηκε, οργανώθηκε και ασκήθηκε η πολιτική για τις μαθητικές κατασκηνώσεις – παιδικές εξοχές στη χώρα μας από 1911 μέχρι και το 1953. Για την προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της ιστορικής έρευνας. Η παιδική εξοχή θεωρείτο ένα νέος τύπος σχολείου στην ύπαιθρο κατά τη διάρκεια των διακοπών, ένας πρόσφορος χώρος πρακτικής εφαρμογής των αρχών της νέας αγωγής και του σχολείου εργασίας. Οι δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στις παιδικές εξοχές ήταν: η ανάγνωση, η κολύμβηση, οι γυμναστικές ασκήσεις, τα παιχνίδια, ο περίπατος και η διαμονή στο δάσος. Στην αναγκαιότητα των παιδικών εξοχών εντάσσεται και η κοινωνική τους διάσταση εξασφαλίζοντας την υγεία των απόρων μαθητών, των μαθητών που οι οικογένειές

τους (κυρίως των αστικών κέντρων) με τα πενιχρά τους μέσα δεν δίνονταν να προασπίσουν. Η εξέλιξη των παιδικών εξοχών στην Ελλάδα μπορεί να χωρισθεί σε τρεις περιόδους: Η πρώτη συστάζεται Ιατρο-κοινωνική και εκτείνεται από το 1911 ως το 1928. Η δεύτερη χαρακτηρίζεται Ηθικο-κοινωνική (από το 1929 ως το 1945), και η τρίτη χαρακτηρίζεται Υγιεινο-κοινωνική (από το 1946 ως το 1953).

Λέξεις κλειδιά: Μαθητικές κατασκηνώσεις, παιδικές εξοχές.

Εισαγωγή

Η ευεργετική επίδραση της υπαίθρου και του ήλιου στην υγεία του ανθρώπου ανέκαθεν είχε επισύρει την προσοχή του λαού. Γνωστό το παλαιό γνωμικό, *«τὰ νοσήματα γεννῶνται εἰς τὸ σκότος καὶ θεραπεύονται εἰς τὸν ἥλιον»*. Η χρησιμότητα της υπαίθρου και του ήλου είχε παρατηρηθεί, κατ’ εμπειρικό βεβαίως τρόπο, και από τους Έλληνες και Ρωμαίους ιατρούς, ειδικά δε ο Γαληνός *«ὁμιλεῖ περὶ τοῦ λαϊκοῦ ἐνστίκτου, πὸν ὁδηγεῖ τοὺς ἀρρώστους πρὸς τὸ ὕπαιθρον καὶ τὰς ἀκτᾶς τῆς θαλάσσης»* (Στεφάνου, 1947, σελ. 475).

Αλλά εάν αυτή η επίδραση είχε επισύρει την λαϊκή προσοχή σε μια εποχή, κατά την οποία δεν υπήρχαν μεγάλες βιομηχανίες και σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, μπορεί κάποιος να εκτιμήσει την σημασία της σε μια εποχή, όπου ο συγχρωτισμός στα μεγάλα αστικά κέντρα και η διαβίωση κοντά στα εργοστάσια εγείρει όλες τις ανθυγιεινές συνέπειες στους κατοίκους και ειδικότερα στα παιδιά αυτών των περιοχών.

Επιπλέον, πολλοί από τους μαθητές διδάσκονταν, ως γνωστό, σε ανθυγιεινές σχολικές αίθουσες, χωρίς ελεύθερους χώρους για τους περιπάτους και τα παιχνίδια τους, τα τόσο αναγκαία για την ηλικία τους. Τα υπαίθρια λοιπόν ιδρύματα αποσκοπούσαν στο να απαλλάξουν τα παιδιά των πόλεων για κάποιο χρονικό διάστημα από τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσής τους.

Οι μαθητικές εξοχές ήταν ιδρύματα που αποσκοπούσαν κυρίως στην αποκατάσταση και προάσπιση της υγείας των εξασθενημένων και νοσούντων μαθητών, συνεχίζονταν όμως επί πλέον σ’ αυτά και συμπληρώνονταν η αγωγή του σχολείου. Με τις μαθητικές εξοχές απομάκρυναν τους μαθητές για κάποιο χρονικό διάστημα από το ανθυγιεινό περιβάλλον της διαβίωσής τους, παρέχοντάς τους, εντός καταλλήλων εγκαταστάσεων, κάθε άνεση, ηρεμία, ποικίλη ψυχαγωγία και υγιεινή τροφή. Μ’ αυτά καταπολεμούσαν την χαρακτηριστική εκείνη κόπωση του οργανισμού των μικρών μαθητών προερχόμενη από την έλλειψη αέρα, ήλιου, ζωής γενικά στην ύπαιθρο. *«Οἱ παιδικὲς ἐξοχὲς θεωροῦνταν καὶ δικαίως, ὡς ἔν ἀπὸ τὰ πλέον ἀποτελεσματικὰ ὄπλα κατὰ τῆς φυματιώσεως, ὡς ἡ πρώτη γραμμὴ ἀμύνης κατ’ αὐτῆς»* (Στεφάνου, 1940, σελ. 478).

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από τρία ευδιάκριτα μέρη:

Στο εισαγωγικό μέρος επιχειρείται μια επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας πάνω στο αντικείμενο της μελέτης μας και μια εννοιολογική προσέγγιση του υπό διαπραγμάτευση θέματος. Στη συνέχεια παραθέτουμε τη σκοποθεσία, τα ερευνητικά μας ερωτήματα και τη

μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε στην παρουσίαση και ανάλυση του ερευνητικού μας υλικού.

Στο κυρίως μέρος επιχειρείται η διαπραγμάτευση και η ανάλυση του ερευνητικού μας υλικού με βάση το χρονολογικό κριτήριο και ο χωρισμός του σε υποπεριόδους με βάση από την μια πλευρά το θεσμικό πλαίσιο (νόμους, διατάγματα κ.α.) σε συνδυασμό με το συγκείμενο (κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό, εκπαιδευτικό και επιστημονικό - ιατρικό), μέσα στο οποίο έλαβαν χώρα οι διάφορες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που εξετάζουμε.

Στο τελευταίο μέρος σταχυολογούνται, αξιολογούνται και ερμηνεύονται σύμφωνα με το θεωρητικό μας πλαίσιο και τα ερευνητικά μας ερωτήματα τα επιμέρους συμπεράσματα.

1. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Διατρέχοντας την ελληνική βιβλιογραφία διαπιστώνουμε ότι οι σχετικές αυτοτελείς αναφορές για το θεσμό των Μαθητικών κατασκηνώσεων – Παιδικών εξοχών στην χώρα μας, για την ερευνητική μας περίοδο (1911-1953), είναι περιορισμένες. Πιο συγκεκριμένα καταγράφουμε κατά χρονολογική σειρά κυρίως τις αξιόλογες μελέτες δύο σημαντικών πρωταγωνιστών στο χώρο της Σχολικής Υγιεινής, του Λαμπαδάριου και του Στεφάνου.

Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, με το αδιαμφισβήτητο σημαντικό έργο του ως προϊστάμενος του Γραφείου Σχολικής Υγιεινής σε μια διάλεξή του το 1938, με τίτλο «*Η υπαιθριοποίησης της διδασκαλίας δια συστήματος ήμυπαιθριων σχολικων αίθουσων*», αναφέρεται στις παιδικές εξοχές και τα υπαίθρια ιδρύματα, καθώς και για το πώς με κατάλληλη διαρρύθμιση κατά την οικοδομή των διδακτηρίων οι σχολικές αίθουσες εν ώρα καλοκαιρίας μπορούν να μεταβάλλονται σε υπαίθριες ή τουλάχιστον ημυπαιθριες, χωρίς οικονομική επιβάρυνση του προϋπολογισμού της κατασκευής των διδακτηρίων, ώστε να επιτευχθεί η υπαιθριοποίησης της διδασκαλίας. Η έρευνα/εργασία αυτή υποβλήθηκε για κρίση στην Ακαδημία Αθηνών.

Ο Δημήτριος Στεφάνου, με τη σειρά του έχει να μας επιδείξει αξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα περί μαθητικής αντίληψης και πρόνοιας. Στα έργα του εντάσσεται και το πόνημα «*Μαθητικά εξοχαι και κατασκηνώσεις (Νομοθεσία – Έγκύκλιοι – Όδηγία – Υποδείγματα)*», το 1947. Το πόνημα αυτό προορίζονταν για αυτούς που θα καλούνταν να διευθύνουν τέτοια ιδρύματα και σ’ εκείνους που θα τα χρησιμοποιούσαν (ιατρούς, δασκάλους κ.α.). Επίσης, να βοηθήσει όσους θα επιθυμούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα υπαίθρια ιδρύματα, τις σχετιζόμενες με την ίδρυση, εγκατάσταση, λειτουργία και έλεγχο αυτών και τα απαραίτητα μέτρα υγιεινής σε κάθε παιδική συγκέντρωση, για την προφύλαξη από τα λοιμώδη νοσήματα κ.λπ.

Επίσης πρέπει να μνημονευθεί και το «*Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας*», της Γενικής Γραμματέας Νέας Γενιάς, το αρχείο, με συνεργάτη την Δ. Καρακατσάνη, επεκτείνεται σε ζητήματα σχολικής υγείας με ιδιαίτερες αναφορές στα μαθητικά – σχολικά συστήματα (1931-1970) καθώς και στον σχολιατρικό έλεγχο και την φροντίδα της υγείας των μαθητών με την δημιουργία θεσμών ευρύτερης κοινωνικής αντίληψης όπως: οι παιδικές εξοχές –

μαθητικές κατασκηνώσεις, τα υπαίθρια σχολεία, τα σχολικά λουτρά, τα μαθητικά ιατρεία – σχολικές κλινικές και τα κέντρα μαθητικής αντίληψης.

Σημαντική ακόμη συνεισφορά στη μελέτη των αρχών της Νέας Αγωγής και των υπαίθριων ιδρυμάτων αποτελούν ενδιαφέροντα άρθρα σε περιοδικά της Δ. Καρακατσάνη και Β. Θεοδώρου.

Η ανά χείρας μελέτη διαφοροποιείται από τα προηγούμενα καθώς εστιάζεται στη συγκέντρωση, αξιολόγηση και τη θεματολογική ταξινόμηση του πρωτογενούς υλικού με στόχο την κατανόηση με φαντασία (Carr, 1983) και ερμηνεία ιστορικών τεκμηρίων σχετικών με τις προαναφερθείσες παραμέτρους. Με την ενδελεχή διερεύνηση των ιστορικών μας τεκμηρίων επιχειρούμε την ανασύνθεση της ιστορικής πραγματικότητας, αλλά και την ανάλυση και ερμηνεία αυτών των παραμέτρων μέσω της ένταξής τους στο ιστορικό και κοινωνικό τους πλαίσιο σε μια χρονική περίοδο (1911-1953) που καλύπτει την περίοδο όπου παρατηρούνται οι σημαντικότερες πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και αντίληψης στο χώρο της σχολικής υγιεινής. Η δική μας, επομένως προσέγγιση δεν είναι γεγονотоγραφική (Δημαράς, 1988), δε μένει στο τι έγινε αλλά επιχειρεί και απαντήσεις στα γιατί; Ερμηνεύει [ερμηνεύουσα ιστορία (Δερτιλής, 1995)] στηριγμένη σε θεωρητικό πλαίσιο που αναλύουμε παρακάτω.

Η διαχρονική εξέλιξη του θεσμού έχει ένα πολυσύνθετο ρόλο και πολυδιάστατους στόχους, αποτελώντας ένα κοινωνικό φαινόμενο που η συμβολή του στην καλλιέργεια του χαρακτήρα των παιδιών αλλά και της σωματικής και ψυχικής υγείας τους λειτουργεί καθοριστικά για το μέλλον τους.

2. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Οι μαθητικές εξοχές διακρίνονταν σε διάφορους τύπους (Στεφάνου, 1947):

- α) Τις μαθητικές εξοχές σε μόνιμες εγκαταστάσεις,
- β) Τις μαθητικές κατασκηνώσεις, σε πρόχειρες εγκαταστάσεις ή σε σκηνές,
- γ) Τις μαθητικές εξοχές τύπου οικογενειακής τοποθετήσεως. Κατά το σύστημα αυτό ένας ή περισσότεροι μαθητές έχοντας ανάγκη εξοχής αποστέλλονται σε αγροτικές οικογένειες, οι οποίες τους φιλοξενούν κατά την διάρκεια των διακοπών,
- δ) Τις θερμοκλιματικές εξοχές. Κατά το σύστημα αυτό αποστέλλονταν μερικά παιδιά, κατόπιν επιλογής, σε εξοχές ή κατασκηνώσεις, οι οποίες εγκαθίστανται πλησίον ιαματικών πηγών και έτσι τα παιδιά αυτά επωφελούνταν της υπαίθρου και της σχετικής λουτροθεραπείας,
- ε) Τις εξοχές υγείας, οι οποίες διαφέρουν των άλλων εξοχών, διότι τα ιδρύματα αυτά λειτουργούσαν συνέχεια, ασχέτως περιόδου. Επί πλέον η διάρκεια της παραμονής των παιδιών ήταν τουλάχιστον τριών μηνών και η ιατρική επίβλεψή τους πλέον επιμελημένη, καθότι αυτό επιβάλλει η κατάσταση της υγείας τους και

στ) Τους οίκους αναπαύσεως και αναρρώσεως παιδιών. Διαφέρουν και τα ιδρύματα αυτά από τις εξοχές, διότι λειτουργούσαν συνέχεια και δέχονταν παιδιά «εν αναρρώσει», των οποίων η κατάσταση της υγείας τους επέβαλλε ανάπαυση ενός έως δύο μηνών στην εξοχή.

Σ’ εφαρμογή βρίσκονταν κυρίως οι δύο πρώτοι τύποι, δηλαδή οι ομαδικές μαθητικές εξοχές σε μόνιμες εγκαταστάσεις, σε ιδιωτικά οικήματα ή σε κατάλληλα διδακτήρια και οι ομαδικές εξοχές σε πρόχειρες εγκαταστάσεις ή σε σκηνές.

Από άποψη δε τοποθεσίας και κλίματος διακρίνονταν: α) σε πεδινές μέχρι 500μ. υψόμετρο, β) σε ορεινές από 500-1500μ. υψόμετρο και γ) σε παραθαλάσσιες (Στεφάνου, ό.π.).

Η θάλασσα ωφελούσε τους χοιραδικούς, λεμφατικούς, τις χειρουργικές φυματώσεις (οστών, αρθρώσεων κ.λπ.) αλλά έβλαπτε τους νευρικούς, αρθρικούς, αδυνάτους, ισχνούς, εκτός εάν είχε προηγηθεί υπό ορισμένες προφυλάξεις εγκλιματισμός. Τους αναιμικούς, αναρρώνοντες, ασθματικούς και βρογχιτικούς, καθώς και πάσχοντες από κλειστή φυματίωση αδυνάτους και εμπύρετους, ωφελούσε μάλλον η ορεινή διαμονή (Λαμπαδάριος, 1928).

3. Σκοπός της εργασίας και ερευνητικά ερωτήματα

Η κατάθεση αυτής της μελέτης στην ακαδημαϊκή και εκπαιδευτική κοινότητα γίνεται με σκοπό να διερευνήσει τις διαδικασίες και τους τρόπους με τους οποίους συγκροτήθηκε, οργανώθηκε και ασκήθηκε η πολιτική για τις Μαθητικές κατασκηνώσεις – παιδικές εξοχές στη χώρα μας από το 1911 μέχρι και το 1953.

Κατά την ανάλυση και επεξεργασία του ερευνητικού μας υλικού θα μας απασχολήσει η προσέγγιση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

- Ποιοι παράγοντες, ενδογενείς και εξωγενείς (επιστημονικοί - κοινωνικοί –πολιτικοί – οικονομικοί – εκπαιδευτικοί) επηρέασαν τη διαμόρφωση του πλαισίου για τις Μαθητικές κατασκηνώσεις – παιδικές εξοχές στη χώρα μας;
- Ποιες αλλαγές ή διαφορές υπήρξαν στις περιόδους που εξετάζουμε;
- Ποιοι φορείς είχαν τον ουσιαστικό εποπτικό ρόλο;
- Ποιες αρχές και ποια βασικά νομιμοποιητικά επιχειρήματα υιοθετούσαν οι μεταρρυθμιστές – υποστηρικτές τους;

4. Μεθοδολογία

Για την προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της ιστορικής έρευνας, αξιοποιώντας ως πρωτογενείς πηγές (primarysources) - τεκμήρια: νόμους, διατάγματα, Πρακτικά της Βουλής, εισηγητικές εκθέσεις και εκθέσεις σχολιατικής υπηρεσίας και επιθεωρητών, δημοσιεύματα στο τύπο και σε περιοδικά και ως δευτερογενείς πηγές

(secondarysources): κάθε βιβλιογραφική αναφορά σχετιζόμενη με το θέμα (Cohen, - Manion, 1997).

Για την κριτική σύνθεση και τη συγκριτική αξιολόγηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων μας κατά τις διάφορες μεταρρυθμιστικές περιόδους, θα χρησιμοποιήσουμε την ιστορικό - συγκριτική ανάλυση (Ι.Σ.Α). Μάλιστα, θα ακολουθήσουμε μια πορεία δύο σταδίων. Στην αρχή, μέσα από τη συγκριτική αντιπαραβολή των ερευνητικών μας δεδομένων, θα προβούμε στην περιγραφική παρουσίαση των ευρημάτων μας. Στη συνέχεια, με αφορμή την προηγούμενη εικόνα και τις θεωρητικές μας παραδοχές, θα επιχειρήσουμε την επισήμανση - προσδιορισμό, επεξήγηση και ερμηνεία των ενδεχόμενων εξελίξεων ή μεταβολών του φαινομένου που μελετάμε στο χρόνο, ώστε να μπορέσουμε να οδηγήσουμε παραπέρα τους θεωρητικής και πρακτικής υφής ερευνητικούς μας προβληματισμούς (Μπουζάκης, Κουστουράκης, Μπερδούση, 2001:σ.39).

Συμπλέοντας με το τριμερές σχήμα του Heidegger «κατάσταση, κατανόηση, ερμηνεία» με τη συνεχή αλληλεπίδραση και τη διαλεκτική σχέση «μέρους» και «όλου» (Πυργιωτάκης – Παπαδάκης, 1998: σ.853), ελπίζουμε ότι θα οδηγηθούμε στη βαθύτερη κατανόηση των νοημάτων των κειμένων, των δηλουμένων και μη δηλουμένων, αναζητώντας την τόσο στον εξω-εκπαιδευτικό χώρο, δηλαδή σε μακροκοινωνικό επίπεδο, αφού, η εκπαίδευση δε συντελείται σε κοινωνικοοικονομικό κενό, όσο και στον εσω-εκπαιδευτικό (μικροκοινωνικό επίπεδο) (Μπουζάκης, 2002: σ.21). Η εκπαίδευση εξάλλου – ως πεδίο των κοινωνικών επιστημών – είναι ένα «πολυπαραγοντικό» και «πολυπαραδειγματικό» πεδίο (Καζαμίας, 2002, σ.12), ένα και μόνο γεγονός μπορεί να δεχτεί περισσότερες της μιας ερμηνείες, ίσως, δε, και αντίθετες μεταξύ τους. Και βέβαια η ερμηνεία που δίνεται σ’ ένα κοινωνικό φαινόμενο δηλώνει και το είδος της θεωρίας υπό την οποία το φαινόμενο αυτό εξετάζεται (Μουζέλης, 1997: σ. 37). Ο ερευνητής οφείλει να συλλάβει το βαθύτερο νόημα και να το φέρει σε αντιπαράθεση με το «πνεύμα» της εποχής αλλά και να διερευνήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ψηφίστηκε (Πυργιωτάκης – Παπαδάκης, 1998: σ.855).

5. Ο θεσμός των μαθητικών – παιδικών εξοχών στην Ευρώπη

Στην Γαλλία, πριν την Γαλλική επανάσταση, είχαν δημιουργηθεί μερικά ιδρύματα ανάπαυσης και ηλιοθεραπείας, αλλ’ άνευ κατόπιν συνέχειας. Κατά το 1795 ο Portiez, μέλος της Γαλλικής Εθνικής Συνέλευσης, εμποτισμένος από τις ιδέες του Rousseau για τα πλεονεκτήματα της φύσης και από τις Σπαρτιατικές για την σωματική ανάπτυξη των νέων αρχές, κατέθεσε ένα νομοσχέδιο για την δημιουργία παιδικών εξοχών, στις οποίες θα αποστέλλονταν μαθητές από τις πόλεις με σκοπό την τόνωση του οργανισμού τους. Οι πόλεμοι, όμως, που επακολούθησαν παρεμπόδισαν την πραγματοποίηση της ιδέας του Portiez, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα λησμονήθηκε.

Κατά το 1840 στο Λονδίνο δημιουργήθηκε σχετική κίνηση και πολλοί μαθητές οδηγήθηκαν από δασκάλους τους προς τις εξοχές, αλλά και η κίνηση αυτή δεν βρήκε οπαδούς (Στεφάνου, 1947, σελ. 7).

Και ο ιατρός G. Listo (Ιταλός επόπτης της σχολικής υγιεινής) πρότεινε την ίδρυση παράκτιων, πεδινών και ορεινών παιδικών εξοχών. Στις πρώτες πρέπει ν’ αποστέλλονται οι χοιραδικοί, στις δεύτερες οι εκ διαφόρων αιτιών επίνοσοι, στις δε τρίτες οι αναιμικοί κ.λπ. (Λαμπαδάριος, κ.α, 1918, σελ. 10).

Από το 1876 που οργανώθηκε η πρώτη παιδική εξοχή στα βουνά Apenzel της Ελβετίας από τον πάστορα Bion, ο οποίος υιοθέτησε την αρχή της εγκατάστασης μικρών ομάδων (68 παιδιών), (Λαμπαδάριος, 1928) σε οικογένειες χωρικών, πολλοί ευρωπαϊκοί δήμοι εφάρμοσαν προγράμματα υπαίθριας διαβίωσης, πριμοδοτώντας άλλοτε την παιδαγωγική και άλλοτε τη θεραπευτική πλευρά (Νικολαΐδης, 1937).

Στη Γερμανία μετά από δύο έτη (1878) ο καθηγητής Warsendrapp ίδρυσε στην Φραγκφούρτη επιτροπή, η οποία απέστειλε στην εξοχή της μικρής πόλης Aden 97 παιδιά. Στο Βέλγιο σχηματίστηκε για το σκοπό αυτό άλλη επιτροπή «Billadesecoles» και στη Δανία οι παιδικές εξοχές προσέλαβαν μεγάλη έκταση. Στην Αγγλία ιδρύθηκαν ανάλογα ιδρύματα με πρωτοβουλία των κληρικών Barneth και Camray και η ιδέα των εξοχών κέρδισε επίσης έδαφος στην Νορβηγία, Ισπανία και Ιταλία (Στεφάνου, 1947, σελ. 7-8).

Στη Γαλλία, το πρώτο υπαίθριο ίδρυμα οφείλεται στο ζεύγος Loggiaux, οι οποίοι ίδρυσαν (κατά το 1881) στην εξοχή Monjanoult την πρώτη παιδική εξοχή με το όνομα «Ίδρυμα τριών εβδομάδων», για να αποστείλουν μερικά πτωχά και αδύνατα παιδιά για διαμονή και αεροθεραπεία διάρκειας τριών εβδομάδων. Το επόμενο έτος και άλλοι ακολούθησαν την προσπάθεια, οργανώνοντας την εξοχή «Chausseedumaine». Η ιδέα γενικεύτηκε κατόπιν των ευνοϊκών αποτελεσμάτων που παρατηρήθηκαν, στο Παρίσι και στις επαρχίες. Τα σχολικά ταμεία και η ιδιωτική πρωτοβουλία ενίσχυσαν την ιδέα, όπως και οι Δήμοι με οικονομικές συνδρομές και διάφορες Εταιρείες και Σωματεία που συστάθηκαν για το σκοπό αυτό. Στο Παρίσι ο δραματικός συγγραφέας και ποιητής Cottinot οργάνωσε αξιόλογη μαθητική εξοχή, επιχορηγούμενη από τα σχολικά ταμεία, στην οποία στάλθηκαν 6.000 μαθητές από το 1903 έως το 1905. Ο καθηγητής της παιδιατρικής Bezy ίδρυσε στα Πυρηναία το «Ίδρυμα των μικρών της Τουλούζης», εν συνεχεία ο ιατρός Delvaille, ο κληρικός Crotz και άλλοι. Επίσης, στον κληρικό Compte (1893) οφείλεται το ίδρυμα «τα παιδιά εις το βουνό», όπου απέστειλε τα παιδιά χωρίς δογματική διάκριση για παραμονή από 3-6 εβδομάδες. Ο ίδιος ήγειρε μία πραγματική σταυροφορία σ’ όλη την Γαλλία για την αποστολή στα υπαίθρια ιδρύματα των αδυνάτων παιδιών με ικανοποιητικά υπέρ αυτών αποτελέσματα, γι’ αυτό και η αναγνώριση του έργου του από την πόλη Saint-Etienne, η οποία του ανήγειρε ανδριάντα. Την ανάπτυξη των παιδικών εξοχών στην Γαλλία κατά πολύ προήγαγε κατόπιν το ιδρυθέν κατά το 1926 «Εθνικό Συμβούλιο Μαθητικών Εξοχών» υπό την προεδρία του Deguidt (ό.π., σελ. 8).

6. Ο θεσμός των μαθητικών – παιδικών εξοχών στην Ελλάδα

Η εξέλιξη των παιδικών εξοχών στην Ελλάδα μπορεί να χωρισθεί σε τρεις περιόδους: «Η πρώτη συστάζεται Ιατροκοινωνική και εκτείνεται από το 1911 ως το 1928. Τότε ιδρύθηκαν (το 1911) στην Ελλάδα από το Σύλλογο Προστασίας των Παιδιών οι πρώτες κατασκηνώσεις

στη Βουλιαγμένη, η δεύτερη χαρακτηρίζεται Ηθικοκοινωνική (από το 1929 ως το 1945), και η τρίτη χαρακτηρίζεται Υγιεινοκοινωνική (από το 1946 ως το 1953) κατά τη διάρκεια της οποίας οι παιδικές εξοχές με την οικονομική ενίσχυση της αμερικανικής αποστολής και την εποπτεία του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας μπόρεσαν να επεκτείνουν τη δράση τους» (Καρακατσάνη, 2002, σελ. 321-322).

6.1. Περίοδος 1911- 1928

Στην Ελλάδα, ο θεσμός των παιδικών εξοχών «θα ακολουθήσει το υγιεινιστικό πρότυπο» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 60). Οι σχολικές εξοχές ήταν ένα προληπτικό μέτρο και όχι σανατόρια ή νοσοκομεία. Γι' αυτό στην εξέταση των μαθητών λαμβάνονταν μεγάλη φροντίδα ώστε να μην σταλεί κανείς μαθητής στις εξοχές φέροντας κάποια μολυσματική νόσο (Νικολαΐδης, 1937). Το 1920 δημιουργήθηκε ειδική επιτροπή για τη μελέτη του νομοσχεδίου «περί μαθητικών εξοχών» και κατατέθηκε σχετικό πόρισμα. Στο σχέδιο νόμου τονιζόταν ο θεραπευτικός χαρακτήρας των αποστολών που τέθηκαν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας: «Σκοπὸς τῶν μαθητικῶν ἐξοχῶν εἶναι ἡ ἀποκατάστασις καὶ ἐνίσχυσις τῆς ὑγείας τῶν προδιατεθειμένων εἰς φυματίωσιν ἢ καχεκτικῶν παιδιῶν διὰ τῆς καταλλήλου διαίτης, ἡλιοθεραπείας καὶ ἀεροθεραπείας, ἀσκουμένων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν πορισμάτων τῆς ὑγιεινῆς» (Καρακατσάνη & Θεοδώρου, 2007, σελ. 290).

Βασικός σκοπὸς των παιδικῶν εξοχῶν ἦταν ἡ συστηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ παιδικοῦ οργανισμοῦ μέσω τῆς διαμονῆς των παιδιῶν στην ἐξοχὴ μακριὰ ἀπὸ τον μολυσμένο ἀέρα τῆς πόλης μέσα στις καλύτερες δυνατές υγιεινές συνθήκες μέσω τῆς ἀλλαγῆς κλίματος καὶ τῆς ζωῆς στην ὑπαιθρο. Ἐπίσης, σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς βελτίωσης των συνθηκῶν διατροφῆς των παιδιῶν μέσω τῆς ἀποστολῆς στις παιδικές εξοχές, ἀφοῦ παρέχονταν τροφὴ ἐπαρκῆς σε θερμίδες καὶ πλήρης σε λεύκωμα, λίπος, υδατάνθρακες καὶ βιταμίνες, τροφὴ που χρειάζεται ὄχι μόνο για τις ἀνάγκες συντήρησης καὶ ἀνάπτυξης τοῦ παιδικοῦ οργανισμοῦ ἀλλὰ καὶ αὐτές που προκύπτουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐνεργητικότητά των παιδιῶν. Πραγματοποιούνταν, ἐπίσης, γυμναστικὲς ἀσκήσεις μέσω ἀναπνευστικῶν καὶ παρεμφερῶν ἀσκήσεων τοῦ θώρακος καὶ των ἀνω ἀκρων με στόχο τὴ διεύρυνση τοῦ θώρακος καὶ τὴν ἐπίτευξη καλύτερης ἀναπνοῆς(Γ.Γ.Ν.Γ., 2005). Τα παιδιά τα προοριζόμενα για τὴν ἐξοχὴ ἐκλέγονταν ἀπὸ τον ἰατρό του σχολείου καὶ τον διευθυντή.

Κάθε αἴτηση για ἀποστολὴ στην παιδικὴ ἐξοχὴ συνοδεύονταν ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ ἰατροῦ τῆς οικογένειας, ὁ ὁποῖος βεβαίωνε ὅτι τὸ παιδί:

«α) ἔδαμαλίσθη προσφάτως, β) δὲν πάσχει ἐκ νόσου δεομένης ἰδιαιτέρας περιθάλψεως, διαίτης ἢ νοσηλείας, καὶ γ) δὲν ἔπαθε ἰλαρά, δὲν εἶναι σὲ ἀνάρρωση ἐξ ὄστρακιάς, διφθερίτιδας ἢ τύφου.

Εἰς τίς παιδικές ἐξοχές Βουλιαγμένης καὶ Φαλήρου γίνονταν δεκτοὶ οἱ παρουσιάζοντες τις ἐξῆς βλάβες: ἄ) Κακὴ θρέψιν, ἀδυναμίαν, ὑπόλειψιν εἰς τὴν διάπλασιν καὶ ἐλαττωμένην ἀνάπτυξιν μῶν 22%, β) Παραμορφώσεις θώρακος, σπονδυλικῆς στήλης, κεφαλῆς, ἄκρων 15-18%, γ)

*Άδενοπάθειες τραχηλικές, βρογχικές, βουβωνικές, άδενοειδείς έκβλαστήσεις τῆς ρίνος 40-60%,
δ) Άναιμίες, άναρρωνόντες, δυσπεψίες καὶ καθ’ ἑξίν δυσκοιλιότητα 10-15%.*

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἡλικίαν, αὐτὴν ὀρίσθηκε μεταξὺ 8-12 ἐτῶν, πλὴν μικροῦ ἀριθμοῦ 13 ἐτῶν καὶ 14 ἐτῶν παιδιῶν ἀπόρων καὶ διατελούντων ὑπὸ φρικτὲς ἀνάγκες σιτισμοῦ.

Τὰ παιδιὰ κάθε ἀποστολῆς ἐξετάζονταν λεπτομερέστερα πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως διὰ τὴν ἐξοχὴν καὶ μετὰ τὴν ἐπάνοδον. Τὸ ἀποτέλεσμα κάθε τοιαύτης λεπτομεροῦς παιδολογικῆς ἐξετάσεως καταγράφονταν σὲ εἰδικὸ ἀτομικὸ δελτίο ὑγείας, τὸ ὁποῖο φυλάσσονταν ἀπὸ τὸν ἰατρό» (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 292).

Ο Λαμπαδάριος θα υποστηρίξει με πάθος τὴν ἰδέα των «ὄρειων ἢ παραθαλασσίων ἐνδιατημάτων», καὶ, «παρὰ τὶς περιορισμένες οικονομικὲς δυνατότητες τοῦ Υπουργείου, θα επιχειρήσει τὴν πραγματοποίησή τους ἀναζητώντας στήριξη στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 60).

Εκλέγονταν δύο τύποι παιδικῶν ἐξοχῶν: α) Ἡ Παραθαλάσσια ἐξοχή, στὴν ὁποία ἀποστέλλονταν τὰ λεμφατικά, τὰ χοιραδικὰ καὶ τὰ φέροντα χειρουργικὲς φυματώσεις καὶ β) Ἡ Ὀρεινὴ παιδικὴ ἐξοχή, στὴν ὁποία ἀποστέλλονταν πρωτίστως τὰ νευρικὰ παιδιὰ, τὰ λεμφατικά, τὰ ἔχοντα κληρονομικὴ προδιάθεση στὴ φυματίωση, τὰ ἔχοντα στενὸ θώρακα, τὰ ἀναιμικά, αὐτὰ που ἀνάρρωναν ἀπὸ κοκκύτη καὶ γρίπη καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀνάγκη ἀναπνευστικῆς γυμναστικῆς. Ἄριστο μέτρο ἦταν ὅπως σὲ κάθε σχολικὴ ἐξοχὴ νὰ βρῖσκεται ἓνας πεπειραμένος δάσκαλος τῆς Γυμναστικῆς, γιὰ ἀσκήσεις τῆς ἀναπνοῆς (Νικολαΐδης, 1937).

Ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1911 θα ὁργανωθοῦν οἱ πρώτες παιδικὲς ἐξοχές στὴ Βουλιαγμένη, μιὰ παραθαλάσσια καὶ πευκόφυτη μεσημβρινὴ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς, με τὴν οικονομικὴ βοήθεια τοῦ «Συλλόγου πρὸς προστασίαν των παιδῶν». Ἡ ἐξοχὴ ὁργανώθηκε κυρίως χάρι στὴν πρωτοβουλία τῆς Σοφίας Σλήμαν (Στεφάνου, 1947), με τὴ συνδρομὴ προσωπικοτήτων που δραστηριοποιούνταν στὸν τομέα τῆς παιδικῆς προφύλαξης ὅπως τοῦ Γ. Δροσίνη. Στους καχεκτικούς μαθητὲς, που ἐπιλέγονταν ἀπὸ τὸν Λαμπαδάριο, ἡλικίας περίπου 7-14 ἐτῶν, παρέχονταν ἀφθονὸς «ἠλιοθεραπεία, αερισμὸς, σιτισμὸς καὶ θαλασσοθεραπεία». Κάθε ἀποστολὴ παιδιῶν παρέμενε στὸ χῶρο τῆς ἐξοχῆς 21 μέρες (21 Ἰουλίου μέχρι 12 Ἀυγούστου καὶ ἀπὸ 12 Ἀυγούστου μέχρι 2 Σεπτεμβρίου) – ἀναγκαῖος χρόνος γιὰ τὴν ἀνάρρωση των παιδιῶν που ἀσθενούσαν, σύμφωνα με τὴ θεωρία των παιδολόγων, ἡ ὁποία εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης. Μεγαλύτερος χρόνος παραμονῆς θεωρεῖτο ὅτι μπορούσε νὰ ἀσκήσει βλαβερὴ ἐπίδραση στὸ ἠθικὸ των μικρῶν ‘ἀποίκων’, οἱ ὁποῖοι σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα στερούνταν τὸ συναισθηματικὸ πλαίσιο των οικογενειῶν τους. Στὸ Λονδίνο καὶ τὴν Νέα Ὑόρκη ἡ μέση διάρκεια ἦταν μόνο 15 ἡμέρες (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 291).

Γιὰ τὴ στέγαση των παιδιῶν, που φιλοξενούνταν στὴν παιδικὴ αὐτὴ κατασκήνωση ἀνά σειρές, εἶχε κτιστεῖ ἓνα ευρύχωρο οἰκοδόμημα, «τύπου ἀγροτικῆς ἐπαυλῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: ἀπὸ τὸ κυρίως οἰκοδόμημα, στὸ ὁποῖο φιλοξενούνταν τὰ παιδιὰ (δύο πτέρυγες με τους θαλάμους που ἦταν ἐπιμήκεις ευρύχωρες αἴθουσες με εἰδικὰ παράθυρα, τὰ ὁποῖα ἐπέτρεπαν τὴν πλούσια εἴσοδο τοῦ φωτός, τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ ἀέρα) καὶ ἀπὸ ἓνα δεῦτερο

που χρησίμευε ως μαγειρείο και το οποίο διέθετε υπόστεγο» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 61). Στο διαιτολόγιο, που είχε καταρτιστεί από τον Λαμπαδάριο, γινόταν προσπάθεια για παροχή θρεπτικής τροφής: κρέας τρεις φορές την εβδομάδα και άφθονα αμυλούχα και φρούτα «*άτινα ως μᾶλλον ὑδάτανθρακούχα συντελοῦσιν εἰς τὴν θρέψιν τοῦ παιδός*» (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 294). Ο τρόπος εκτέλεσης των θαλάσσιων λουτρών - σε ορισμένη ώρα και υπό τους ήχους της σφυρίχτρας - καθώς και της ηλιοθεραπείας και της γυμναστικής, εντάσσονταν επίσης σε ένα χρονοδιάγραμμα ενίσχυσης του οργανισμού που είχε σχεδιαστεί από γιατρούς. Αυτή η διαμονή στη φύση «*δεν ήταν εν τούτοις εντελώς απαλλαγμένη από εκπαιδευτικές διαδικασίες: εκτός από την εκμάθηση της ‘κολυμβητικής’, προβλεπόταν η διδασκαλία μαθημάτων, όπως η βοτανική και η φυσική, που προσφέρονταν επί τόπου σε απλή γλώσσα και με αφηγηματικό τρόπο, ενώ όταν ο καιρός δεν επέτρεπε τη διαμονή στην ύπαιθρο, παρέχονταν και συμπληρωματικά στοιχεία ιστορίας και υγιεινής*» (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005; Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 61).

Πίνακας 1. Το πρόγραμμα μιας ημέρας ζωής των ‘αποίκων’ της Βουλιαγμένης

<i>Ώρες</i>	<i>Δραστηριότητες</i>
7 π.μ.	Έγερση και καλλωπισμός
8 π.μ.	Πρωινό ρόφημα από γάλα με καφέ ή γάλα με σοκολάτα
8-10 π.μ.	Περίπατος, παιδιαί, γυμναστική ολιγόλεπτος
10 π.μ.	Άρτος με τυρί ή φρούτα
10-11 π.μ.	Διάφορες ασχολίες, ανάπαυση, ανάγνωση, αλληλογραφία
11 π.μ.	Λουτρό θαλάσσιο (κολύμβηση)
12 π.μ.	Σούπα, κρέας 3-4 φορές την εβδομάδα, χόρτα, αμυλούχα, φρούτα
1-4 μ.μ.	Περίπατος και διαμονή στο δάσος
4 μ.μ.	Άρτος με σταφύλια ή σύκα
4-7 μ.μ.	Δείπνο σούπα, πιλάφι ή μακαρόνια ή εν γένει αμυλούχα, φρούτα
8:30 μ.μ.	Ύπνος

(Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 295).

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο ήταν η συμβίωση και συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, η οποία είχε ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα. Ο ιματισμός που προβλεπόταν (όλα σε οδοιπορικό σάκο) ήταν: «*3 υποκάμισα ημέρας, 3 φανέλες (όσοι φοροῦν), 3 περισκελίδες, 3 ζεύγη καλτσῶν, 3 μανδύλια, 1 ζεῦγος ὑποδημάτων, 1 κτένιον, 1 ψήκτρα ὀδόντων. (Τὰ θήλεα προσέτι ἐσωφόρια καὶ ἐμπροσθέλλας). Ἐξωτερικὰ ἐνδύματα φοροῦσαν κατὰ βουλήσιν ἀρκεῖ νὰ ἦταν ἀπλᾶ καὶ στερεά, διὰ νὰ φορεθῶν εἰς τὴν ἐξοχή. Ἡ ὄλη ἀμφίεσιν συμπληρωνόταν ἀπὸ ἐπανωφόρι καὶ ἓνα πλατύγυρο ψάθινο καπέλο*» (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 295).

Η λειτουργία της παιδικής εξοχής Βουλιαγμένης παρατάθηκε ως το 1916, όταν αυτή θεωρήθηκε ασύμφορη λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς των τροφίμων σε μια περίοδο δυσμενών οικονομικών και πολιτικών συνθηκών• τα επόμενα χρόνια η απόπειρα επαναλήφθηκε από διάφορους συλλόγους. Ο Πατριωτικός Σύνδεσμος ίδρυσε την Παιδική Εξοχή Φαλήρου, η οποία λειτούργησε δύο θερινές περιόδους (1921 και 1922) και το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, την Παιδική Εξοχή Γλυφάδας (1923), του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου Κωνσταντινίδου (Λαμπαδάριος, 1928) η οποία ήταν η μεγαλύτερη εξοχή επί ελληνικού εδάφους (μια εξοχική "παιδούπολις") (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

Η ανάγκη αυτή προέκυψε από την διακοπή της λειτουργίας της Παιδικής Εξοχής Βουλιαγμένης, ένεκα της στεγάσεως σ’ αυτή ορφανών του πολέμου. «Ο έκλεγεις τόπος δέν ήταν βέβαια ό καταλληλότερος, αλλά λόγοι οικονομικοί και ή ελάχιστη απόσταση από την Αθήνα συνέτειναν εις τό νά καταφύγουν εις τό παραθαλάσσιο αυτό μέρος» (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 296). Οι διαφορές με αυτή της Βουλιαγμένης ήταν οι εξής: τα παιδιά δεν διέμεναν μέσα την νύκτα, αλλά επέστρεφαν με λεωφορεία, κάθε αποστολή αποτελούνταν από 60 παιδιά, τα παιδιά δεν επιλέγονταν στα σχολεία, αλλά ήταν από τους μαθητές τους θεραπευομένους στα εξωτερικά ιατρεία της μαθητικής Πολυκλινικής Αθηνών, και τέλος η τροφή τους ήταν κατά πολύ πλουσιότερη από αυτής της Βουλιαγμένης (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

Ιδιαίτερα σημαντικά κρίνονται τα αποτελέσματα των παιδικών εξοχών: αύξηση βάρους (δείκτης θρέψεως) «...έντός σχεδόν μηνός ηῦξησαν κατά βάρος ὅσον δέν ηῦξησαν καθ’ ὅλους τοὺς λοιποὺς 11 μῆνας τοῦ ἔτους! 6 ½ φορές ἐπὶ πλέον τοῦ φυσιολογικοῦ» (Λαμπαδάριος, 1928, σελ. 297), αναστήματος, «αὔξησι ἀναστήματος κατά 12 χιλιοστ. Ἦτοι διπλάσιον τῆς κατά φύσιν μηνιαίας αὔξεσεως, κατά τὴν ἡλικίαν 8-13 ἐτῶν, οὔσης μόνον 5 χιλιοστ.» (ό.π.), θωρακικής περιμέτρου, βελτίωση ὄψεως «ἡ ὄψις αὐτῶν βελτιούται, τὸ ὠχρὸν καὶ ἰσχνὸν πρόσωπον γίνεται ἡλιοκαῆς καὶ εὔχρουν, τὰ ἰσχνὰ σκέλη καὶ οἱ βραχίονες παχύνονται καὶ δέν κουράζονται εὐκόλως ὡς πρότερον, τὰ ὠχρὰ μέλη γίνονται ροδόχροα, ἔλλείπουν αἱ κεφαλαλγίαι, αὐξάνεται ἡ ζωηρότης καὶ προσοχὴ καὶ ὕπνος γίνεται βαθύτερος» (Νικολαΐδης, 1937). Τα θεραπευτικά αποτελέσματα των παιδικών εξοχών Βουλιαγμένης ανακοινώθηκαν από τον Εμμ. Λαμπαδάριο στο Βόλο στο Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο κατά της φυματίωσης. Το κόστος της διατροφής ανά μαθητή ημερησίως κυμαινόταν μεταξύ 5-7 δρχ. (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

6.2. Περίοδος 1929-1945

Το 1929 την οργάνωση των μαθητικών εξοχών ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας, όπου χορήγησε από τα εκπαιδευτικά τέλη 1.000.000 δρχ. στο Πατριωτικό Ίδρυμα για την οικοδόμηση στη παιδική εξοχή Βούλας ιδίου κτιρίου για την θερινή κατασκήνωση των απόρων ασθενικών μαθητών (Λαμπαδάριος, 1932). Κατόπιν το Πατριωτικό Ίδρυμα σε συνεργασία με την υπηρεσία της Σχολικής Υγιεινής ίδρυσε την Παιδική Εξοχή Βούλας (Στεφάνου, 1940) και στη συνέχεια άρχισε ο θεσμός αυτός να γενικεύεται στην Ελλάδα ιδίως μετά από σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας η οποία τόνιζε τα αγαθά που προκύπτουν από αυτή.

Παρόμοιες αποστολές πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του τμήματος Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας σε πολλά μέρη της Ελλάδος χάρη και στη συμβολή εκπαιδευτικών λειτουργών και γιατρών, αλλά και με την υλική υποστήριξη τοπικών σωματείων, οργανώσεων του Πατριωτικού Ίδρύματος και του Ερυθρού Σταυρού. Στην Παιδική Εξοχή της Σαμαρίνης Γρεβενών στάλθηκαν κυρίως ασθενικά παιδιά (κυρίως ελονοσούντα). Βρισκόταν στην Πίνδο σε υψόμετρο 1.700 μ. και η κύρια πρωτοβουλία ανήκε στους δημοδιδασκάλους Ζαχ. Δρόσο και Γ. Ξενόπουλο. Παιδικές εξοχές λειτούργησαν επίσης στο Βόλο, την Καβάλα (400 παιδιά), τη Θεσσαλονίκη (1.600 παιδιά), την Πάτρα (1.500 παιδιά),

το Ρέθυμνο (750 παιδιά), τα Χανιά, την Κέρκυρα (400 παιδιά) και σε άλλα μέρη. Αργότερα λειτούργησαν και οι παιδικές εξοχές Πεντέλης, σε υψόμετρο 500 μ., για 1.500 παιδιά με προδιάθεση σε φυματίωση που τελούσαν υπό τη διεύθυνση του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (Στεφάνου, 1947).

Το Ζηρίνιο στη Βούλα είναι το πρώτο «Πρεβεντόριο της Ανατολής» το οποίο αποτελεί και ιδιαίτερο οργανισμό που λειτούργησε από τον Ιούνιο του 1931. Περιλάμβανε 50 κλίνες και δεχόταν παιδιά ηλικίας 5-12 ετών τα οποία είχαν ανάγκη παρατεταμένης παραμονής στην εξοχή. Οι τρόφιμοι κατέβαλαν 30 δρχ. ημερησίως. Τον χειμώνα οι τρόφιμοι διδάσκονται τα μαθήματα του πλήρους εξατάξιου δημοτικού σχολείου. Τα παιδιά παρακολουθούνται από τον ειδικό Παιδίατρο του Ιδρύματος Σαρόγλου (σχολείο ψυχικής τόνωσης της παιδικής ηλικίας) (Λαμπαδάριος, 1932, σελ. 157).

Πολλά σωματεία οργάνωσαν παιδικές εξοχές στην Ελλάδα όπως το Άσυλο παιδιού Βόλου, ο «Πάνας» Τριπόλεως, η «Μέριμνα» Θεσσαλονίκης, το Άσυλο Παιδιού Σύρου, οι δύο σχετικές οργανώσεις της Πάτρας, ο διδασκαλικός σύλλογος Καβάλας και Λάρισας. Επίσης, η παιδική εξοχή στην Κέρκυρα, *«ποῦ ὀργανώθηκε ἀπὸ ὀμάδα κυρίων ὑπὸ τὴν ἀκάματον καὶ πεφωτισμένην διεύθυνσιν τῆς δεσποινίδος Ἀνδρεάδου, μὲ τὴν ὑλικὴ συνδρομὴ τοῦ Πατριωτικοῦ Ἰδρύματος καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ τοπικῶν πόρων»* (Ενιαυσια ἐκθεσις περὶ των πεπραγμένων εν τη υπηρεσίᾳ της σχολικῆς υγιεινῆς κατὰ το σχολικὸ ἔτος 1930 – 1931, Υπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Τμήμα Σχολικῆς Υγιεινῆς, Αθήναι, 1931). Το Μαράσλειο Διδασκαλείο (1932, Διευθυντής Γ. Ζομπανάκις) μετέφερε για μία τριετία τους μαθητές του για δύο μήνες στη Βούλα από το Πάσχα και μετά. Η πρόοδος των παιδικών εξοχών φαίνεται από το γεγονός ότι το 1911 στάλθηκαν στην εξοχή 1.000 παιδιά, το 1915 περίπου 1.500, το 1925 1.050, το 1931 3.000 και το 1933 πάνω από 5.000, (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

Το 1935 λειτούργησαν παιδικές εξοχές στη Νέα Μάκρη για φτωχά παιδιά ηλικίας 8-12 ετών που προέρχονταν από προσφυγικούς συνοικισμούς και εργατικές μικρογειτονιές. Η πρωτοβουλία ανήκε σε ομάδα γυναικών. 60 παιδιά - αγόρια και κορίτσια - στέλνονταν διαδοχικά για να περάσουν στο ύπαιθρο ένα μήνα μέσα σε ατμόσφαιρα δροσιάς, καθαρού αέρα και παιχνιδιού. Υπήρχε σε αυτές μία εναλλαγή μπάνιου, πρωινών ασκήσεων, θεραπευτικής τροφής, παιδαγωγικών παιχνιδιών και ωφέλιμων μαθημάτων. Η παιδική ζωή στην κατασκήνωση ήταν ιδιαίτερος οργανωμένη. Για τις αταξίες και τις τιμωρίες των παιδιών αναλαμβάνει η Συνέλευση που είναι το κυρίαρχο σώμα της παιδικής εξοχής. Στη συνέλευση, που γίνεται κάθε μέρα συζητούνται όλα τα θέματα σχετικά με τη ζωή της ημέρας: θίγονται ζητήματα φαγητού, παιχνιδιού και ύπνου, αλλά και ζητήματα αταξίας και απειθαρχίας και αποφασίζονται οι τιμωρίες που θα πρέπει να επιβληθούν (ό.π.).

Κατά την Μεταξική περίοδο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική, εθνική και θρησκευτική μόρφωση των παιδιών μέσα στις παιδικές κατασκηνώσεις. Στις εξοχές τα παιδιά μαθαίνουν να προσεύχονται στο Θεό, να πειθαρχούν στις αρχές του Κράτους, να υπακούουν στους ανώτερους, να εκτιμούν τις φροντίδες των υπαλλήλων του ιδρύματος αλλά και του Κράτους. Συγχρόνως μαθαίνουν να αγαπούν τους συντρόφους τους, δηλαδή τα παιδιά των εξοχών. Διδάσκονται το ιερό καθήκον των προγόνων, το ανορθωτικό έργο της Έθνικής

Κυβερνήσεως” υπό την ηγεσία του Αρχηγού Ιωάννου Μεταξά και διαπαιδαγωγούνται να αγαπούν τη “μεγάλη Πατρίδα” και να σέβονται και να τιμούν την ελληνική σημαία. Μαθαίνουν επίσης υγιεινούς κανόνες: να κάνουν λουτρά πολλές φορές, να πλένουν τα χέρια τους με σαπούνι πριν από κάθε γεύμα, να καθαρίζουν και να περιποιούνται τα μαλλιά τους, να καθαρίζουν τα δόντια τους, να αλλάζουν συχνά τα ρούχα τους. Η ψυχική διαπαιδαγώγηση των ατόμων επιδιώκεται μέσω της εκκλησίας, καθώς είναι εγκατεστημένα ραδιόφωνα και μεγάφωνα μέσα στο χώρο των εξοχών, αλλά και μέσω εθνικών τραγουδιών, κατάλληλων διηγημάτων, άλλων ηθικοπλαστικών μέσων και μέσω του παραδείγματος των υπαλλήλων, κοινοταρχών, υπαρχηγών και βοηθών (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

Το 1940 καταγράφεται ότι στις παιδικές εξοχές Αττικής (Βούλας και Πεντέλης), Θεσσαλονίκης και Πατρών υπήρχαν 2.900 θέσεις στις οποίες επρόκειτο να παραθερίσουν κατά περιόδους 11.600 παιδιά. Παράλληλα λειτουργούσαν και οι παιδικές εξοχές στις διάφορες επαρχιακές πόλεις της χώρας. 850 θέσεις προβλέπονταν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, Χανιά, Ηράκλειο, Πήλιο, Καρδίτσα, όπου επρόκειτο να παραθερίσουν 3.500 παιδιά. Το οικονομικό έτος 1940-1941 προβλεπόταν να υπάρξουν στην Ήπειρο (Μέτσοβο), την Μακεδονία (Χορτιάτη, Δράμα), τη Θράκη (Ν. Μάκρη) και τη Θάσο άλλες 1.700 θέσεις για παραθερισμό 6.800 παιδιών ετησίως. Το κόστος για την συμπλήρωση των παλαιών παιδικών εξοχών και την ανέγερση νέων επρόκειτο να ανέλθει σε 30 εκατομμύρια δραχμές (ό.π.).

Σύμφωνα με την κατάθεση σχεδίου Αναλυτικού Προγράμματος των Μαθητικών Κατασκηνώσεων και Εξοχών του Υπουργείου Παιδείας δίνονταν οδηγίες για εκμάθηση της μουσικής, για οργάνωση φυσιολογικών συλλογών, για γυμναστική και παιχνίδια. Επισημαίνονταν, ακόμα, η διδασκαλία αρχών υγιεινής και στοιχείων αγωγής του πολίτη, εκμάθηση μιας σειράς δικαιωμάτων και καθηκόντων-υποχρεώσεων (σεβασμός στους ανώτερους, συνειδητοποίηση της αξίας της οικονομίας, υπακοή στους νόμους, να μάθουν ότι θα πρέπει ως πολίτες να πληρώνουν τους φόρους με συνέπεια, να σέβονται ό,τι θεωρείται δημόσιο, να υπηρετούν στο στρατό). Προβλεπόταν επίσης μια σειρά εκδηλώσεων που στόχο έχουν την ενίσχυση της πατριωτικής πίστης (πατριωτικά άσματα) και της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης (προσευχές) (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005).

6.3. Περίοδος 1946-1953

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 τονίζεται η σημασία των μαθητικών κατασκηνώσεων ως μέσο κατ’ εξοχήν αποτελεσματικό για την προάσπιση της υγείας της σκληρά, κατά την τελευταία δραματική δεκαετία, δοκιμασθείσης ελληνικής νεότητας (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005). Η διακόσμηση των εγκαταστάσεων των παιδικών εξοχών με συμβολικές παραστάσεις, επιγράμματα, εθνικά και θρησκευτικά συνθήματα και οι ομιλίες εθνικού και θρησκευτικού περιεχομένου θεωρούνταν απαραίτητες ενέργειες για την εξύψωση του εθνικού φρονήματος και την τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος των κατασκηνωτών (ό.π.).

Εξαιρετικά ζωνηρή κίνηση σημειώθηκε για τις μαθητικές εξοχές από την απελευθέρωση και μετά. Το Κράτος δια του Υπουργείου Πρόνοιας διέθεσε κατά το 1945 και 1946 σημαντικές πιστώσεις για την οργάνωση και λειτουργία τους με τρόφιμα, κατασκευαστικό υλικό και λοιπά εφόδια. Εκ παραλλήλου, και το Υπουργείο της Εθνικής Παιδείας προέβη και αυτό στην οργάνωση μαθητικών εξοχών στην περιοχή κυρίως της Αττικής και Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιώντας για την εγκατάστασή τους κατάλληλα διδακτήρια και εκπαιδευτικό προσωπικό ως στελέχη (Στεφάνου, 1947).

Οι μαθητικές εξοχές και κατασκηνώσεις έπρεπε να οργανωθούν και να λειτουργήσουν, όπως και τα μαθητικά συσσίτια κατά σχολεία ή ομάδες σχολείων με καθορισμένο πρόγραμμα, υπό την ευθύνη των εκπαιδευτικών αρχών, των σχολικών Εφορειών και Συλλόγων εκ γονέων και κηδεμόνων. Υπέρ αυτού του συστήματος συνηγορούσαν περισσότεροι του ενός λόγοι (εγκύκλιος Υπ. Παιδείας 14810/11 Φεβρουαρίου 1947, «Περί οργάνωσης και λειτουργίας των μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων»).

Λαμβανομένου υπ’ όψη του πλήθους των εξασθενημένων και επινόσων μαθητών, απαιτούνταν πολλές μαθητικές εξοχές και κατασκηνώσεις για να αποστέλλονται κατ’ έτος τα αδύνατα, αδενικά και αναιμικά παιδιά των μεγάλων τουλάχιστον αστικών κέντρων. Τα ιδρύματα αυτά χρειάζονταν, ως γνωστόν, κατασκευαστικό υλικό και άλλα εφόδια απαραίτητα για την παραμονή, διατροφή κ.λπ. Αντί σκηνών όμως θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν κατάλληλα και σε κατάλληλες θέσεις διδακτήρια, τα οποία κατά τις διακοπές δεν χρησιμοποιούνταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς. «*Η χώρα μας εύτυχως διαθέτει πολλά τέτοια διδακτήρια εις όρεινās περιοχάς ή παρά τήν θάλασσαν, τὰ ὁποῖα προσφέρονται γι’ αὐτὸ τὸ σκοπὸν*» (εγκύκλιος 14810/1947, ὁ.π.).

Επιπλέον, δια του προτεινόμενου συστήματος, της οργάνωσης δηλαδή των μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων από τα σχολεία και τις εκπαιδευτικές αρχές, δεν αποκλείονταν και η δράση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, οργάνωσης και οργανισμών ή και δημόσιων υπηρεσιών επί αυτού του πεδίου, η οποία ήταν πάντοτε ευπρόσδεκτη, λαμβανομένου υπ’ όψη του πλήθους των μαθητών που είχαν ανάγκη εξοχής. Η δράση αυτή όμως, θα ελέγχονταν από το Κράτος από την άποψη στελεχών, αγωγής και των διατιθέμενων γενικά υλικών μέσων.

Θεωρώντας ότι βασική προϋπόθεση επιτυχίας των εν λόγω ιδρυμάτων ήταν τα ικανά στελέχη, ήταν ανάγκη να λειτουργήσουν άμεσα στις πρωτεύουσες των Νομών, εάν ήταν δυνατόν, ειδικές Σχολές εκπαίδευσης στελεχών (εγκύκλ. 14895/20-2-1946 «Περί ιδρύσεως και λειτουργίας ειδικῶν Σχολῶν πρὸς μόρφωσιν στελεχῶν μαθητικῶν ἐξοχῶν καὶ κατασκηνώσεων») στις οποίες θα μπορούσαν να φοιτήσουν και μη εκπαιδευτικοί, άτομα όμως με σχετική μόρφωση, αποδεδειγμένης ηθικής και τα οποία θα επιθυμούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σ’ αυτό το είδος μαθητικής πρόνοιας και αντιλήψεως. «*Ἐπίσης θὰ ἀποστέλλονταν Κανονισμὸς λειτουργίας τῶν ἐν λόγῳ εἰδικῶν σχολῶν, καθὼς καὶ τὰ πρὸς διδασκαλίαν θέματα περιληπτικὰ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελλόντων νὰ διδάξουν. Ἐπιπλέον, θὰ ἀποστέλλονταν εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα ἴδιον τεύχος περὶ μαθητικῶν ἐξοχῶν καὶ κατασκηνώσεων, ἐν συνεχείᾳ τοῦ τεύχους τῶν μαθητικῶν συσσιτίων, ἐν ᾧ θὰ περιέχονταν ὅλαι αἱ ἀπόψεις τοῦ προβλήματος, ὑγιεινολογικαί, διοικητικαί καὶ παιδαγωγικαί, ὅπως καὶ*

κανονισμός της οργάνωσης και λειτουργίας των εν λόγω ιδρυμάτων» (εγκύκλιος 14810/1947, ό.π.).

Στις μαθητικές εξοχές και κατασκηνώσεις αποστέλλονταν παιδιά μαθητικής ηλικίας, δηλαδή άνω των 6 ετών και κάτω των 14. Μπορούσαν να αποστέλλονται και μεγαλύτερες ηλικίες κατόπιν σχετικής απόφασης των Επιτροπών Μαθητικών Εξοχών, καθώς και των Εφορειών Μαθητικών Εξοχών κατόπιν όμως έγκρισης της απόφασής τους εκ μέρους των Επιτροπών.

Κατά το έτος 1950 λειτούργησαν κατασκηνώσεις: στην Μαντινεία - Κυνουρίας στην Τρίπολη, στο Χιλιόμοδι Κορινθίας του Νομού Αργολίδος (πήραν μέρος 446 μαθητές σε δύο περιόδους), στο Καρπενήσι, 40 χιλ. Β.Δ. στη θέση «Σωτήρα» (πήραν μέρος 170 μαθητές), στην Άρτα (πήραν μέρος 360 παιδιά, εξ ων 250 αγόρια και 110 κορίτσια), στην Καβάλα, στα Τρίκαλα (πήραν μέρος 160 μαθητές), στη Χίο και στο Αργοστόλι (Περιοδικό «Σχολική Υγιεινή», τχ. 4, Φεβρουάριος 1951, σελ.1-13).

Ο χρόνος έναρξης και λήξης των Μαθητικών Εξοχών και Κατασκηνώσεων καθορίζονταν από τις Επιτροπές Μαθητικών Εξοχών ή των οικείων οργανισμών και οργανώσεων αναλόγως των κλιματολογικών συνθηκών και του χρόνου των διακοπών και της επαναλειτουργίας των σχολείων. Η παραμονή στις μαθητικές εξοχές και κατασκηνώσεις διαρκούσε γενικά ένα μήνα και καθορίζονταν από την κατάσταση της υγείας των παιδιών.

Βασική ένδειξη αποστολής αποτελεί το επισφαλές της υγείας του παιδιού, η οποία είχε ανάγκη ενίσχυσης. Επισφαλούς υγείας θεωρούνται (Κανονισμός οργάνωσης και λειτουργίας μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων / 25 Απριλίου 1947):

- 1) *«οί άναρρώνοντες έκ λοιμωδών νόσων, διανύοντες όμως περίοδον άποκλείουσαν οίανδήποτε μόλυνσιν και μετάδοσιν. Είς τήν κατηγορίαν αυτήν καταλέγονταν και οί προσφάτως έγχειρισθέντες μαθηταί (έκ σκωληκοειδίτιδος, κήλης, άδανοειδών έκβλαστήσεων, ύπερτροφίας άμυγδαλών κ.λπ.).*
- 2) *Οί προδιατεθειμένοι είς νόσους ήτοι: α) οί άσθενικοί με βάρος και άνάστημα σημαντικώς κάτω τοϋ φυσιολογικοϋ, β) οί παρουσιάζοντες γενικήν δυστροφίαν ίδιοσυγκρασικής φύσεως ή έπίκτητον (μαθηταί λυμφατικής κράσεως με γαγγλιακάς ύπερτροφίας, άρθριτικής με αίφνιδίους έμέτους, διάρροιες, κνιδώσεις κ.λπ., νευρικής φύσεως με ύποσθένωσιν, άστάθειαν), γ) οί μαθηταί τής προηβικής ήλικίας, παρουσιάζοντες τήν εικόνα τής πρόωρου άναπτύξεως (λιπόσαρκοι, ίσχυοί, ώχροί, με θώρακα στενόν και κοιλίαν είσέχουσιν, με πυρετικές έκδηλώσεις, άκαθορίστους πεπτικές διαταραχάς), δ) οί παρουσιάζοντες φαινόμενα ύπερκοπώσεως (όψις ώχρά, χαρακτηριστικά κουρασμένα, σϋμα κυρτωμένον, διαταραχαί θρέψεως, πεπτικήν ωθρότης, πνευστίας, συχνοί παλμοί, διεγέρσεις, εύσυγκινησία, εύερεθιστότης, άστάθεια ή διανοητική κατάθλιψις.*
- 3) *Οί “άπροσάρμοστοι” πρὸς τὸ περιβάλλον τῶν μεγάλων πόλεων (πεπτικά διαταραχαί, κνίδωσις ύποτροπιάζουσα, φαινόμενα άνεπαρκείας ή κακῆς ήπατονεφρικής λειτουργίας, νευρικά διαταραχαί, ελάττωσις προσοχῆς και μνήμης, πυρετὸς μικρὸς και παρατεταμένος).*

- 4) *Οί άναπνευστικῶς άνεπαρκεῖς (άδενοειδῆς προσωπεῖον, ὠμοσπονδική άνεπάρκεια) καὶ*
- 5) *Οί προφυματικοί, με φυματιώδη μόλυνσιν, ἀλλὰ χωρὶς βλάβας ἢ ἐνιάσει διατελούσας. Δέον να προηγήται πάντοτε ἢ διὰ φυματίνης δοκιμασία, εἰς περίπτωσιν δὲ θετικῆς τοιαύτης ἢ ἀκτινολογικῆ ἐξέτασις τῶν πνευμόνων».*

Τῶν ἐξοχῶν ἢ κατασκηνώσεων αποκλείονταν (Κανονισμός μαθητικῶν ἐξοχῶν καὶ κατασκηνώσεων, ὅ.π.):

- α) *«Οἱ παρουσιάζοντες μολυσματικὰ νοσήματα ἢ εὕρισκόμενοι εἰς περίοδον μὴ ἀποκλείουσιν μόλυνσιν καὶ μετάδοσιν,*
- β) *οἱ ἔχοντες ἀνάγκην παρατεταμένης καὶ συστηματικῆς θεραπείας (λευκωματουρία, ἐντεροκολίτις, διαβήτη, ἐκτεταμένα ἐκζέματα καὶ ἄλλαι δερματοπάθειαι, διὰ τίς ὁποῖες ἀπαιτούνταν παρατεταμένη τοπικὴ θεραπεία, χρόνιοι ῥευματισμοί, φυσιοθεραπευτικαὶ καὶ ὀρθοπεδικαὶ θεραπείαι),*
- γ) *οἱ δυνάμενοι νά ἐνοχλήσουν ἢ νά μολύνουν τοὺς ἄλλους (ψώρα, κηρίον, ἐπιληψία, ὕστερία, ἀκράτεια οὐρῶν κ.λπ.),*
- δ) *οἱ δυνάμενοι νά ἐπηρεασθοῦν δυσμενῶς ἐκτῆς παραμονῆς τῶν εἰς τὴν ἐξοχὴν (καρδιακοί, νεφρικοὶ κ.λπ.) καὶ*
- ε) *οἱ μὴ ἐκδήλῳς ὠφελούμενοι ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ ὑπαίθρου (ἀνάπηροι κινητικῶς ἐκ διαφορῶν αἰτίων)».*

Με βάση τον κανονισμό οργάνωσης και λειτουργίας Μαθητικῶν Εξοχῶν και Κατασκηνώσεων (1947) ρυθμίζονταν επίσης τα: περί εκλογῆς τοποθεσίας για εγκατάσταση Μαθητικῶν Εξοχῶν και Κατασκηνώσεων (απαραίτητοι χώροι – εγκαταστάσεις, ὕδρευση – αποχέτευση, καθαριότητα, αερισμός, φωτισμός), κατασκηνωτικό υλικό, χωρισμός τῶν παιδιῶν, στελέχωση και προσωπικό (διοίκηση, προσόντα, καθήκοντα), υγειονομικὴ υπηρεσία (ιατρός, νοσοκόμα), διαχειριστικὴ και οικονομικὴ υπηρεσία, ιατρικὴ εξέταση του προσωπικού, ἐπιλογή τῶν μαθητῶν (κοινωνικὲς και υγεινολογικὲς ενδείξεις ἐπιλογῆς), τα περί προετοιμασίας και αναχώρησης, τα υποχρεωτικά και προαιρετικά εἶδη ατομικῆς χρήσης τῶν παιδιῶν, τὴν ιατρικὴν εξέταση πριν τὴν αναχώρηση τῶν παιδιῶν, πρώτες οδηγίες και υποδοχὴ, παρακολούθηση τῆς υγιεινῆς κατάστασης κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς τους, διατροφή, ενδυμασία, σωματικὴ ἀγωγή, ομαδικὲς εργασίες, ψυχαγωγία, θαλασσό-ηλιό-αερόλουτρα, προφυλάξεις ἀπὸ τίς λοιμῳδεις νόσους, φαρμακείο, ιατρικὴ εξέταση πριν τὴν ἐπιστροφή τῶν παιδιῶν, ετοιμασία ἐπιστροφῆς – παράδοση υλικού, ἐναλλαγὴ περιόδων κ.α.

Το ωρολόγιο πρόγραμμα Εξοχῶν ἢ Κατασκηνώσεων καθορίζονταν και τηρούνταν εκ μέρους τῶν στελεχῶν και τῆς διοίκησης και εἶχε ὡς ἐξῆς:

Πίνακας 2. Ωρολόγιο πρόγραμμα Εξοχών ή Κατασκηνώσεων

Ωρες	Δραστηριότητες
07:00 μ.μ.	Έγερση
07:10 – 07:20	Αναπνευστικές ασκήσεις
07:20 – 08:00	Ατομική καθαριότητα, αερισμός κλινοσκεπασμάτων, τακτοποίηση ατομικών ειδών κλίνης κ.λπ.
08:00 – 08:30	Προσευχή, έπαρση σημαίας, προσκλητήριο
08:30 – 09:30	Πρωινό ρόφημα, ελεύθερο ημίωρο
09:30 – 10:30	Ομαδικές ημιελευθέρως μορφής απασχολήσεις, ανάγνωση, παιδιές, περίπατος
10:30 – 11:30	Πρόγευμα, ομιλία, τραγούδια, χοροί, χειροτεχνικές εργασίες
11:30 – 12:30	Ελεύθερη ώρα, λουτρό
12:30 – 14:00	Γεύμα, ψυχαγωγία
14:00 – 16:00	Ανάπαυση, ύπνος
16:00 – 17:00	Τακτοποίηση θαλάμων ή σκηνών, ελεύθερη ώρα (αλληλογραφία, παιδιές κ.λπ.)
17:00 – 17:30	Πρόδειπνο
17:30 – 19:00	Περίπατος, παιχνίδια
19:00	Προσκλητήριο, υποστολή σημαίας
19:30 – 21:00	Δείπνο, ψυχαγωγία
21:00	Σιωπητήριο, κατάκλιση

(Κανονισμός οργανώσεως και λειτουργίας μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων / 25 Απριλίου 1947).

Τα θετικά αποτελέσματα των μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων εξυμνεί ενθουσιωδώς και ο καθηγητής Landouzy σ’ ένα πρόλογο του βιβλίου του κληρικού Compte (όπ. αναφ. στο Στεφάνου, 1940 & 1947, σελ. 475-476 & σ.4 αντίστοιχα), ενός από τους πρώτους ιδρυτές και ενθουσιώδης αποστόλους των εξοχών, εκ του οποίου αποσπάσματα παραθέτουμε παρακάτω:

«Χάρης εἰς τὸ ἔργον σας τὰ ἀναιμικὰ παιδιά, τὰ ἀδύνατα, τὰ ἀσθενικά, τὰ λυμφατικά, τὰ κινδυνεύοντα να ἀρρωστήσουν ἐπανευρίσκουν τὴν ὁδὸν τῆς ὑγείας. Καὶ τοῦτο, διότι ἐπὶ τινὰς ἐβδομάδας ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν μολυσμένον ἀέρα, τὸν στενὸ χωρὸν ἐνσταυλισμὸν, τὴν ἀκαθαρσίαν τῶν ἐργατικῶν κατοικιῶν...

Χάρης εἰς σᾶς οἱ ἀπόκληροι τῆς τύχης ἀπολαμβάνουν καὶ ἐκεῖνοι τῶν εὐεργετημάτων τῶν ἐξοχῶν, τόσον ἀπαραιτήτων εἰς τὰ παιδιά τῶν πόλεων ...

Μὲ τὸ σύνθημά σας ‘τὰ παιδιά εἰς τὸ βουνό’ ἐδώσατε πραγματικὰ μαθήματα εἰς τὰς οἰκογενείας, ἰατρούς, παιδαγωγούς, οἰκονομολόγους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐμάθατε κατὰ ποῖον τρόπον, μὲ παραμονὴν μερικῶν ἐβδομάδων εἰς τὸ ὕπαιθρον, ἠμποροῦν νὰ προφυλάξουν τὰ μικρὰ ἀναιμικὰ καὶ χοιραδικὰ παιδιά μας ἀπὸ μελλοντικὴν παραμονὴν ἐβδομάδων εἰς τὰ νοσοκομεῖα.

Δέν θὰ ἠμπορέση ποτὲ να ἀποδοθῆ ἐπαρκῶς ἐκεῖνο, ποὺ παρέχει εἰς τὰ παιδιά εἰς ὄρμην καὶ εὐχαρίστησιν, ἡ ἐλευθερία τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεώς των εἰς τὸν καθαρὸν ἀέρα καὶ τὸν ἥλιον...

Εἶναι ἐδῶ οἱ ἀριθμοὶ σας, τοὺς ὁποίους πολλοὶ ἰατροὶ δέν φαντάζονται καὶ πολλοὶ παιδαγωγοὶ ἀγνοοῦν τελείως, διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἰς μερικὰ δεκαήμερα τὰ μικρὰ παιδιά τῶν πόλεων ἐκέρδισαν περισσότερον εἰς χρῶμα, περισσότερον εἰς βάρος καὶ ἀνάστημα, περισσότερον εἰς δύναμιν μυῶν, ποὺ δέν εἶχαν ἐπιτύχει εἰς τὰς πόλεις κατὰ τὴν διάρκειαν ὀλοκλήρων μηνῶν».

Με τις παραπάνω περικοπές του Landouzy ανεδείχθησαν εν συντομία οι λόγοι που επέβαλαν την ίδρυση των παιδικών εξοχών και κατασκηνώσεων καθώς και η σημασία και αξία τους για την υγεία των παιδιών. «*Η εύεργετική επίδρασις τῶν Μ.Ε. καὶ Κ. ἐκδηλοῦται ἐπὶ τοῦ ἀναστήματος, τοῦ βάρους κ.λπ. τῶν παιδιῶν (σωματικὰ ἀποτελέσματα), ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῶν διαφόρων ὀργάνων (λειτουργικὰ ἀποτελέσματα) καὶ ἐπὶ τῶν πνευματικῶν ἰκανοτήτων (σχολικῆς φύσεως ἀποτελέσματα)*» (Στεφάνου, 1947, σελ. 95).

Συμπεράσματα

Αναφορικά με το ερευνητικό μας ερώτημα: «*Ποιοι παράγοντες, ενδογενείς και εξωγενείς (επιστημονικοί - κοινωνικοί –πολιτικοί – οικονομικοί – εκπαιδευτικοί) επηρέασαν τη διαμόρφωση του πλαισίου για τις Μαθητικές κατασκηνώσεις – παιδικές εξοχές στη χώρα μας*», η άποψη της ενίσχυσης του οργανισμού είχε διατυπωθεί και στο πλαίσιο του «*σχολικού ταξιδιού*», μιας άλλης παιδαγωγικής πρακτικής που γνώρισε διάφορες παραλλαγές στην Ιταλία, τη Γερμανία και τη Γαλλία. Στα τέλη του 19ου αιώνα μια παιδαγωγική διαμάχη αναπτύχθηκε γύρω από το ρόλο αυτών των νέων μορφών εκπαιδευτικών διακοπών: το ερώτημα ήταν «*αν θα έπρεπε να ευνοούν μια ελεύθερη δραστηριότητα ή να δίνεται έμφαση στην εκπαιδευτική διάσταση. Η αντίθεση αυτή θα χαρακτηρίζει κυρίως την παιδική εξοχή, η οποία θεωρείται ένα νέο σχολείο στην εξοχή κατά τη διάρκεια των διακοπών, ένας χώρος πρακτικής εφαρμογής των αρχών της νέας αγωγής και ενσάρκωση του σχολείου δράσης*» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 60, 2004, σελ. 10).

Οι κατασκηνώσεις θεωρήθηκαν ως ένας θεσμός που βελτίωνε την υγεία των νεαρών υπέρξενων, διέπλαθε τον χαρακτήρα και την ψυχή τους μέσα σε μία ατμόσφαιρα εθνικής και θρησκευτικής εξάρσεως.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα άρχισαν να δημιουργούνται υπαίθρια ιδρύματα για τα παιδιά. Κατά την εποχή εκείνη, κατά την οποία σημειώθηκε αλματώδης αύξηση της βιομηχανίας και των μηχανικών εν γένει μέσων και συνεχώς αυξάνονταν η μετακίνηση των πληθυσμών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, η ανθυγιεινή ατμόσφαιρα και οι δυσμενείς σ’ αυτές συνθήκες διαβίωσης, είχαν εξαναγκάσει τους κατοίκους τους να αναζητήσουν για τα παιδιά τους τα πλεονεκτήματα του καθαρού αέρα και του ήλιου, του υπαίθρου εν γένει, τα οποία καταδείχθηκαν αργότερα με τις επιστημονικές έρευνες.

Σχετικά με το ερευνητικό μας ερώτημα: «*Ποιες αρχές και ποια βασικά νομιμοποιητικά επιχειρήματα υιοθετούσαν οι μεταρρυθμιστές – υποστηρικτές τους*», η παιδική εξοχή θεωρείτο ένα νέος τύπος σχολείου στην ύπαιθρο κατά τη διάρκεια των διακοπών, ένας πρόσφορος χώρος πρακτικής εφαρμογής των αρχών της νέας αγωγής και του σχολείου εργασίας. Στο πρόγραμμα των εξοχών περιλαμβάνονταν διάφορες δραστηριότητες που επιχειρούσαν να συνδυάσουν τις δύο τάσεις, όπως ανάγνωση, παιχνίδια, γυμναστικές ασκήσεις, κολύμβηση, περίπατος και διαμονή στο δάσος. Στη συζήτηση για την αναγκαιότητα των παιδικών εξοχών αναδείχθηκε και «*η κοινωνική λειτουργία που επιτελεί η συγκεκριμένη πρακτική: επειδή το σχολείο και η οικογένεια είναι ανίκανα να εξασφαλίσουν την υγεία των απόρων, το ρόλο αυτό*

αναλαμβάνει η κοινότητα μέσω των παιδικών εξοχών» (Γ.Γ.Ν.Γ., 2005; Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σελ. 60).

Όσο αφορά το ερευνητικό μας ερώτημα: *«Ποιοι φορείς είχαν τον ουσιαστικό εποπτικό ρόλο»* καθώς και το ερευνητικό μας ερώτημα: *«Ποιες αλλαγές ή διαφορές υπήρξαν στις περιόδους που εξετάζουμε»* ο Λαμπαδάριος θα υποστηρίξει με πάθος την ιδέα των «ορεινών ή παραθαλάσσιων ενδιαιτημάτων» και, παρά τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του Υπουργείου, θα επιχειρήσει (το 1911) την πραγματοποίησή τους αναζητώντας στήριξη στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Κατά την πρώτη περίοδο λειτουργία τους οι παιδικές εξοχές επικεντρώνονται περισσότερο στην ιατρική τους αποστολή. Η παιδική εξοχή Βουλιαγμένης λειτούργησε ως το 1916, όταν θεωρήθηκε ασύμφορη λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς των τροφίμων σε μια περίοδο δυσμενών οικονομικών και πολιτικών συνθηκών. Τα επόμενα χρόνια η απόπειρα επαναλήφθηκε από διάφορους συλλόγους μέχρι το 1929, όταν την οργάνωση των μαθητικών εξοχών ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας, όπου χορήγησε από τα εκπαιδευτικά τέλη 1.000.000 δρχ. στο Πατριωτικό Ίδρυμα για οικοδόμηση ιδίου κτιρίου για την θερινή κατασκήνωση των απόρων ασθενικών μαθητών.

Κατόπιν το Πατριωτικό Ίδρυμα σε συνεργασία με την υπηρεσία της Σχολικής Υγιεινής ίδρυσε την Παιδική Εξοχή Βούλας. Παρόμοιες αποστολές πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του Τμήματος Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας σε πολλά μέρη της Ελλάδος χάρη και στη συμβολή εκπαιδευτικών λειτουργών και γιατρών, αλλά και με την υλική υποστήριξη τοπικών σωματείων, οργανώσεων του Πατριωτικού Ιδρύματος και του Ερυθρού Σταυρού.

Κατά την Μεταξική περίοδο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική, εθνική και θρησκευτική μόρφωση των παιδιών μέσα στις παιδικές κατασκηνώσεις.

Μετά την απελευθέρωση το Κράτος δια του Υπουργείου Πρόνοιας, και με την οικονομική βοήθεια της Αμερικής, διέθεσε κατά το 1945 και 1946 σημαντικές πιστώσεις για την οργάνωση και λειτουργία των μαθητικών εξοχών με τρόφιμα, κατασκηνωτικό υλικό και λοιπά εφόδια. Παράλληλα και το Υπουργείο της Εθνικής Παιδείας προέβη και αυτό στην οργάνωση μαθητικών εξοχών στην περιοχή κυρίως της Αττικής και Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιώντας για την εγκατάστασή τους κατάλληλα διδακτήρια και εκπαιδευτικό προσωπικό ως στελέχη.

Τα χρόνια, κυρίως μετά τον πόλεμο, οργανώθηκαν και λειτούργησαν μαθητικές εξοχές και κατασκηνώσεις κατά τρόπο που δεν παρείχαν επαρκή εγγύηση για την επιτυχία των επιδιωκόμενων ευεργετικών για τους μαθητές αποτελεσμάτων, παρατηρήθηκε δε, εκτός των άλλων, και η ανάμιξη εξωσχολικών οργανώσεων και προσώπων χωρίς την απαιτούμενη πείρα και ικανότητα για την οργάνωση και λειτουργία τέτοιου είδους παιδικών ιδρυμάτων.

Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (Δ.Ο.Ε.) αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη θέρμη τη λειτουργία των μαθητικών κατασκηνώσεων και διεκδικούσε την επέκτασή τους σε όλες τις εκπαιδευτικές περιφέρειες της χώρας. Το ενδιαφέρον της Δ.Ο.Ε. επικεντρώνεται στο έλεγχο

της λειτουργίας των μαθητικών κατασκηνώσεων από τους εκπαιδευτικούς. Αξιώνει όλες οι κατασκηνώσεις των διαφόρων Οργανισμών και Υπουργείων να περιέλθουν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας και στους εκπαιδευτικούς, που είχαν την αναγκαία ψυχολογική και παιδαγωγική κατάρτιση και πείρα. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι το 1948 προβάλλει ως αποτέλεσμα των ενεργειών της, τη συμμετοχή του προέδρου της στην Κεντρική Επιτροπή των Κατασκηνώσεων (Παπαδούρης, 2004, σελ. 589).

Αρνητικά επίσης συνέβαλε και η προσπάθεια της ποσοτικής επέκτασης των εν λόγω ιδρυμάτων σε βάρος της ποιότητάς τους και η πρόχειρη και βιαστική χρησιμοποίηση στελεχών χωρίς τις απαραίτητες για το έργο τους διοικητικές και παιδαγωγικές ικανότητες και ηθικά προσόντα. Εξ’ άλλου, εκ μέρους του Κράτους δεν ασκήθηκε μέχρι τότε ο προσήκων έλεγχος στον τρόπο της οργάνωσης και λειτουργίας των μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων και η συστηματική παρακολούθηση των διατιθεμένων υπ’ αυτών μέσων για την υγεία των μαθητών και της εφαρμοζόμενης σ’ αυτά αγωγής. Και εφ’ όσον οι ελλείψεις που παρατηρούνταν και τα γενόμενα σφάλματα οφείλονταν στην επείγουσα ανάγκη της παροχής βοήθειας στους εξασθενημένους και επινόσους εκ του πολέμου μαθητές, δικαιολογούσαν κάθε σπουδή.

Εν κατακλείδι, ως πρόταση για περαιτέρω έρευνα όσο αφορά το εν λόγω θέμα, θα μπορούσε να γίνει, στις σημερινές μαθητικές - παιδικές κατασκηνώσεις, περαιτέρω διερεύνηση και σύγκριση της ποιότητας των παρεχομένων υπηρεσιών και της συμβολής τους στην υγεία και στην ανάπτυξη των μαθητών.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Cohen, L. & Manion, L. (1997). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, (μτφρ.: Χ. Μητσοπούλου, - Μ. Φιλοπούλου), 4^η έκδοση. Αθήνα: εκδ. Έκφραση.
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς(2005).*Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας*. Ανακτήθηκε στις 16/9/05, από <http://www.istoria-neolaias.gr>.,
- Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη, Δ. (2003). Το κίνημα της υπαίθριας αγωγής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Κοινωνική αντίληψη και ιατρικό-παιδαγωγικές αναζητήσεις. *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Ελ.Ε.Ι.Ε.*, τχ. 2. Αθήνα: εκδόσεις Ατραπός, σελ.55-78.
- Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη, Δ. (2004). *Η εφαρμογή των αρχών της νέας αγωγής στο κίνημα των υπαίθριων σχολείων στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. Μια συγκριτική προσέγγιση*. 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορία Εκπαίδευσης, Συνεδριακό και Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 1-3 Οκτωβρίου 2004, Πάτρα.
- Καζαμίας, Α. (2002 – 03). Για μια νέα ανάγνωση της ιστορικό – συγκριτικής μεθόδου: Προβληματισμοί και Σχεδιασμα. *Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, τχ. 1, Αθήνα: εκδ. Ατραπός, χειμ. 2002-2003.

- Καρακατσάνη, Δ. (2002). Σχεδιασμός και οργάνωση σχολικών υπαίθριων ιδρυμάτων (20^{ος} αι.). Πρακτικά συνεδρίου: *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Χίος.
- Καρακατσάνη, Δ. & Θεοδώρου, Β. (2007). Η Φιλελεύθερη πολιτική για την υγεία των παιδιών την περίοδο 1928-1932. *Πρακτικά του συνεδρίου Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών 'Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος'*, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Λαμπαδάριος, Εμ., Χρυσάφη, Μιχ. & Τσιτσικά Ανδ. (1918). Περί προστασίας τῆς ὑγείας τοῦ ἑλληνοπαιδὸς καὶ ἰδίως τοῦ φοιτῶντος εἰς τὸ σχολεῖον, *Εἰσήγηση σὲ συνεδρία τῆς 24 Αὐγούστου 1918 τοῦ Μονίμου Συμβουλίου Ὑγιεινῆς τοῦ Πατριωτικοῦ Ἰδρύματος Περιθάλψεως*.
- Λαμπαδάριος, Εμ. (1928). *Μαθήματα Σχολικῆς Ὑγιεινῆς*, 2η ἔκδοση. Ἀθῆναι: ἐκδ. Σφενδόνης.
- Λαμπαδάριος, Εμ. (1932). Ἡ ἑλληνικὴ σχολικὴ ὑγιεινὴ. Ἱστορία – ἐξέλιξις – ἀποτελέσματα. *Ἐπετηρὶς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως 1932*. Ἀθῆναι: ἐκδ. Δημητράκου, σελ. 138-172.
- Μουζέλης, Ν. (1997). *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία. Η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα από τη μικρο- στη μακρο-κοινωνιολογία*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Μπουζάκης, Σ. (2002). *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τομ. Α' και Β', 3^η ἔκδοση. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Μπουζάκης, Σ., Κουστουράκης, & Γ., Μπερδούση, Ε. (2001). *Εκπαιδευτική πολιτική και συγκριτική επιχειρηματολογία στο παράδειγμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων της Γενικής και Τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Συγκριτική Παιδαγωγική – 6*. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Νικολαΐδης, Θ. (1937). *Ὑγιεινὴ τοῦ μαθητοῦ καὶ τοῦ διδασκάλου*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Τριανταφύλλου.
- Παπαδούρης, Π. (2004). *Η επίδραση του εκπαιδευτικού λόγου της Διδακταλικῆς Ομοσπονδίας Ελλάδος ὡς ομάδας συμφερόντων στον κρατικὸ εκπαιδευτικὸ λόγο κατὰ την περίοδο 1946-1967*. Αδημοσίευτη Διδακτορικὴ Διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Πυργιωτάκης, Ι. & Παπαδάκης, Ν. (1998). Ερμηνευτικὴ μέθοδος καὶ ἔρευνα γύρω ἀπὸ την εκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ μεταρρύθμιση. Ζητήματα ἀλήθειας καὶ μεθόδου. *Πρακτικά του 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικῆς Εταιρείας Ελλάδας με θέμα: "Ελληνικὴ παιδαγωγικὴ καὶ εκπαιδευτικὴ ἔρευνα"*. Ναύπακτος: εκδ. Ατραπός, σελ. 853-858.
- Στεφάνου, Δ. (1940). *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ μετὰ στοιχείων παιδολογίας*. Αθήναι: εκδ. Η. Παυλόπουλος.

Στεφάνου, Δ. (1947). *Μαθητικά έξοχα και κατασκηνώσεις, (νομοθεσία, κανονισμός, οδηγία, υποδείγματα)*. Αθήναι: εκδ. Αλευροπουλου.